

A 19. század végi gazdasági elit és a „nemzet”*

Klement Judit

A 19. század a társadalmi, gazdasági átalakulás évszázada volt Magyarországon. Ez volt az a kor, amikor a kapitalizmus vagy tőkés gazdasági rend kialakult hazánkban, s ezzel együtt a rendi társadalomból az osztálytársadalom irányába mozdult el a magyar társadalmi berendezkedés. Szintén ebbe a századba nyúlik vissza a nacionalizmus megjelenése, mint a megannyi „-izmus” egyike, s ez volt a kora az állami szerepvállalás kezdődő kiteljesedésének is.¹ Jelen írás az említett átalakulások két aspektusát helyezi előtérbe: egyfelől egy új gazdasági elit megjelenését, ami együtt járt a kapitalista gazdaság kiépülésével, másfelől e társadalmi csoport nemzeti kötődésének kérdését, amely a nacionalizmus és a nemzetállamok korában már szükségszerűen más formával, tartalommal bírt, mint akár csak egy generációval korábban. Egyik aspektus sem problémamentes, így írásom elsősorban ezen összetett kérdéskör néhány elemét igyekszik kiemelni és megvilágítani.

* Köszönettel tartozom a tanulmány alapjául szolgáló előadáshoz és jelen íráshoz fűzött észrevételeiért Halmos Károlynak, Cieger Andrásnak, Szabari Verának, Bódy Zsombornak, Gergely Andrásnak és Vörös Boldizsárnak.

¹ A premodern/rendi/tradicionális versus modern/tőkés/kapitalista világ közötti átalakulás megértésére, ábrázolására vállalkoznak a szociológiatörténetben duális modelleknek nevezett megközelítések, szükségszerűen leegyszerűsítve, de annál plasztikusabban megjelenítve a kezdő és végállapotot: így például Spencer militáns- és iparítársadalom-fogalma, Durkheim mechanikus és organikus szolidaritása, Tönnies közösség és társadalma stb.

Fontos leszögezni, hogy nem a *magyar* gazdasági elit a tanulmány tárgya, hanem a 19. század végén, *Magyarországon működő* gazdasági elit. A csoportképzés alapja az, hogy függetlenül születési helyüktől, anyanyelvüktől, tagjai valamennyien ebben az országban csináltak üzleti karriert, a magyar állam törvényei, községi szabályozásai adták meg gazdasági működésük kereteit. Tekintve a vizsgálandó csoport nagyarányú idegenajkúságát, éppen az a kérdés, hogy az ország vezető csoportjai közé kerülő, igen heterogén gazdasági elit „mennyire” volt magyar, mennyire tekintették őket mások annak, illetve „hogyan” élték meg ők a magyarságukat. Hiszen az nem kérdés, hogy meg kellett élniük, nemcsak azért, mert ennek az országnak az elitjébe tartoztak, hanem azért is, mert az egész korszakot a nemzeti eszme, a közéletben, közéletért létezés gondolata hatotta át Magyarországon. Ahogy ezt Hanák Péter érzékletesen leírja a Budapest mint Műhely hasonlat kifejtésében, amit egy Babits-idézettel tesz még plasztikusabbá:²

„Én már akkor nyíltan lázadásban voltam [...] nem ittam, nem vadásztam és nem politizáltam, ami már maga is forradalomszámba ment Magyarországon, ahol még a költészetet is csak a politika kedvéért szokás eltűrni vagy engedélyezni. Kezdték rossz hazafinak tartani, amire én még büszke is voltam, tekintve a rettenetes vád silány hangoztatóit.”

A gazdasági elit és a „nemzet” kapcsolata, a csoport nemzeti identitása tehátat mindenképpen egy létező, s eddig egyébként kevésbé vizsgált kérdés, ehhez közelebb jutni viszont csak a gazdasági elit sajátosságainak számbavételével lehet. Ám ezt is meg kell előznie annak a kérdésnek, hogy miért jogos, s jogos-e egy ilyen vizsgálatban a gazdasági elit fogalmát használni.

FOGALMAK

A társadalom csúcán álló, s az új kapitalista gazdasági berendezkedés során kialakuló csoport megnevezésére három fogalom áll rendelkezésünkre három tudományterületről: a nagypolgár, a vállalkozó és a gazdasági elit.³ A nagypolgárság fogalma a történettudomány sajátja, vagyis jellemzően történészek

² Hanák 1988; az idézet helye: 156. (Az idézet eredeti megjelenési helye: Rába György: *Babits Mihály*. Budapest, 1983, 15–16.)

³ A fogalomtörténeti áttekintést részletesebben tárgyaltam disszertációmban (Klement 2007), s a nagypolgárságra vonatkozó rész önállóan is megjelent egy vizsgálat részeként (Klement 2006), jelen írásban éppen ezért külön nem hivatkozom a fogalomtörténeti áttekintés meghatározó szakirodalmára.

töltötték meg tartalommal. Több formában (nagyburzsoázia, pénzarisztokrácia, fináncburzsoázia, nagypolgárság stb.) és többféle tartalommal (gazdasági vonatkozásai alapján definiált kör, életmód alapján kirajzolódó csoport stb.) volt és van használatban, de e kifejezések közös vonása, hogy a társadalmi hierarchiában egy az arisztokrácia mellett (avagy azzal szemben), legfelül elhelyezkedő társadalmi csoportot jelölnek, jelöltek vele. A társadalmi helyzet tehát a fogalom legfontosabb tartalmi eleme, amelyhez – gyakran csak burkoltan – társul az életmódra, mentalitásra vonatkozó feltételezés (nagyvárosi élet, komfortos, modern nagy lakás, sajátos kulturális fogyasztás stb.).

A vállalkozó kategóriája a közgazdaságtudományból érkezik. Itt is többféle vállalkozóelmélet ismert Cantillontól Cassonig, a kockázatvállaló szereplőtől (Cantillon, Mill, Knight) a sajátos embertípust képviselő vállalkozón át (Sombart, Schumpeter) a döntéshozó pozíciójában ülő figuráig (Redlich, Casson), ám ezekben is található közös elem. Valamennyien a gazdasági szerep alapján beszélnek, beszéltek vállalkozóról, a gazdasági „működés” – vagy „nem működés”, ha a (neo)klasszikus közgazdaságtan említi – a mindenkori definíció alapja.

Végül a gazdasági elit, illetve általában az elitelméletek a szociológia területéhez tartoznak. Bár kijelölhetik az elitet hatalom, funkció vagy érték alapján is, minden elitelméletben a társadalmi helyzet a kiindulópont: az elit a társadalom csúcán állók csoportja, amire a szó latin eredete is utal (eligo: kiszed, kiválogat). Az egy társadalomban létező elitek elkülönítéséből származó gazdaságielit-fogalom a csúcson levők közül a gazdasági kötődésűeket emeli ki. Lengyel György egy lehetséges gazdaságielit-definíciója szerint: a fogalom a gazdasági életet döntéseikkel érdemben befolyásolni képes szereplőket tömöríti.⁴

Mindhárom fogalomnak vannak előnyei és buktatói. A hazai történeti szakirodalomban a nagypolgár fogalma sikeresen ragadja meg az arisztokrácia melletti (azzal szembeni) új, felső társadalmi réteget, amely a modern gazdasággal együtt jelenik meg; ám komoly nehézségekbe ütközik, amint megpróbálja definiálni a nagy- és középpolgár közötti határt (ami egyébként csak az életmód mentén lehetséges). Ráadásul a fogalom kirekeszti a modern gazdaságban szerepet vállaló arisztokratákat e kifejezésből, holott esetleg életvitelükkel már közelebb állnak a nagypolgársághoz, mint a nemességhez, nem is beszélve a nemesített, bárósított nagypolgárok besorolásáról. A vállalkozó gyümölcsöző kategória, ha a vizsgált személyek gazdasági működését

⁴ E definícióhoz minden eddigi vizsgálatában ragaszkodott: Lengyel 1989: 10, Lengyel 1993: 33, Lengyel 2007: 15.

vesszük görcső alá, viszont egyértelműen a személyes életút részletes vizsgálatát feltételezi, ráadásul gyakran kevés a fennmaradt adat egy-egy személy tényleges vállalkozói voltának megítéléséhez. A gazdasági elit képes ötvözni a társadalmi hierarchia (elit) és a munkamegosztásbeli pozíció (gazdasági) dimenzióit, vagyis gazdasági és társadalmi szempontot egyszerre hordoz. Alkalmas ezáltal arra is, hogy egy csoportban vizsgálja a magángazdaság és a gazdaságpolitika képviselőit, vagyis nagypolgárokat és arisztokratákat, ami bár nem következmények nélküli (az egész gazdasági elitre kimutatott jellemzőket mindenképpen módosítja), de körültekintéssel használva fontos jelenségekre mutat rá.

Több példa is van a gazdaságpolitika, tehát az állami gazdaságirányítás pozíciói és a magángazdaság (bankszféra, ipar, szolgáltatás) közötti átjárásra: pénzügyminiszterségük előtt-után többek között Széll Kálmánnak vagy Lukács Lászlónak is voltak magángazdasági (bank, bánya) pozíciói, érdekeltségei.⁵ A legszemléletesebb Lónyay Menyhért pénzügyminiszter példája, akiről egyenesen az volt a közvélekedés, hogy közszerepléséből magánhaszonra igyekezett szert tenni. A „grófosított” Lónyay pénzügyminiszter, majd miniszterelnök alakjában azonban nemcsak az az érdekes, hogy magángazdaságbeli pozíciókkal (Első Magyar Általános Biztosítótársaság, Szentlőrinci Tégla- és Terrakottagyár, Magyar Földhitelintézet) bírt, hanem hogy Kappel Emiliát vette nőül, Kappel Frigyes nagykereskedő, terménykereskedő, bankár, Hengermalom-alapító lányát.⁶ Egy nagypolgárság–arisztokrácia fogalmi felosztásban Lónyay nem kerülhetne a felesége társadalmi csoportjába, a gazdasági elit kategóriája viszont egyszerre teszi vizsgálhatóvá Lónyayt, a pénzügyminisztert és befolyásos bankár-kereskedő apósát.

A gazdasági elit fogalma lehetőséget ad arra, hogy megkérdőjelezzük az Erdei Ferencre, Hanák Péterre visszamenő társadalomképet, amelyben a társadalom csúcsán a zsidó nagypolgárság egyértelműen szemben áll a keresztény arisztokráciával.⁷ A gazdaságielit-fogalom használatának is van ugyanakkor nehézsége. Még ha elfogadunk is egy adott, például a Lengyel-féle döntési, befolyásolási képességre, tehát funkcióra alapuló definíciót, továbbra is kérdés, hogyan jutunk el az e képességekkel valóban bíró korabeli szereplőkhöz. Mindenképpen le kell fektetni egy mintavételi elvet (reputációs minta, intézményi minta, vagyoni minta stb.), ami természetesen azonnal további kérdéseket vet fel, amint a gyakorlatban érvényesíteni kívánjuk. Mit

⁵ Lengyel 1989: 55–57.

⁶ A történet Kappel-oldalról: Bácskai 1989: 62; és Lónyay oldaláról: Cieger 2008: 49.

⁷ Vö. például: Erdei 1980; Hanák 1997.

jelent a hírnév? Mely intézmények kerüljenek vizsgálat alá? Mekkora a nagy vagyon, s hogyan állapítható meg pontos nagysága? Stb.

Jelen esetben azonban „csupán” fogalmi szinten kell a három alternatíva – nagypolgár, vállalkozó, gazdasági elit – között választani, s tekintve a bemutatott tartalmi különbségeket, a gazdasági elit tűnik a leggyümölcsözőbbnek. Mivel nem a gazdasági működés minősége áll egy ilyen elemzés középpontjában, a vállalkozó fogalma itt nem is kerülhet szóba. A nagypolgár és a gazdasági elit közötti döntés a valódi kérdés. Az utóbbi mellett két fontos érv szól: egyrészt a nagypolgárság körébe bekerülhetnek nem gazdasági szereplők (például ügyvédek, orvosok, építészek) is, hiszen a fogalomban a társadalmi helyzet (és az életmód) a definíció alapja, s nem a munkamegosztásbeli szerep. Másrészt a nagypolgárság fogalmába burkoltan beleértett szembeállítást sincs miért felvállalni: a nagypolgár fogalma ugyanis már eleve magában hordoz bizonyos előfeltevéseket a nemzethez való viszonyt illetően (arisztokrácia = nemzeti, nagypolgárság = idegen eredet). A gazdasági elit egyszerre jelenít meg társadalmi helyzetet és gazdasághoz kötöttséget, s a csoporton belül szükség szerint elkülöníthető egy magángazdasági elit és egy gazdaságpolitikai elit is, hiszen egy magángazdasági pozíció (pl. egy bank vagy egy iparvállalat vezetése) és egy magas állami gazdasági tisztség (pl. a pénzügyminisztérium vagy a képviselőház „pénzügyi és közgazdasági” bizottságának tagsága) valóban más jellegű területek voltak, a létező átjárás ellenére is. Egy ilyen különbségtétel ugyanakkor még mindig kevesebb előfeltevést hordoz magában, pusztán a betöltött funkció alapul, mintha társadalmi eredet alapján (arisztokrata, nagypolgár) tennénk eleve különbséget két gazdasági szereplő között. A gazdasági elit fogalma – feltehetően mivel a szociológia területéről érkezett – jóval kevesebb áthallással terhel, kicsit neutrálisabb kifejezés, mint a nagypolgárság, s mindez összességében ennek használata mellett szól. De milyen is volt ez a 19. század végi, magyarországi gazdasági elit? Társadalmi karakterének áttekintése segíthet abban, hogy a nemzeti kötődés, nemzeti identitás kérdése felé haladhassunk.

SZOCIÁLIS KARAKTER

Az első és legfontosabb sajátossága e társadalmi csoportnak, hogy (a gazdaságpolitikai elit nélkül is) végtelenül heterogén, felekezetre, anyanyelvre, iskolázottságra, társadalmi eredetre nézve egyaránt. Közös elemük ugyanakkor a gazdasági szerep, a városi (sőt, elsősorban budapesti) életmód, és (főleg a magángazdasági elit vonatkozásában) hogy egy új réteget alkotnak az átalakuló társadalomban, amely az új gazdasági berendezkedéshez kötődve

lett vagyonos, illetve vagyonosodik tovább. Ha ennél részletesebben kívánunk szólni a gazdasági elit szociális helyzetéről, akkor a korabeli Magyarország néhány lényeges gazdasági, politikai, kulturális összetevőjét kell számba venni.

Először is magát a kapitalista gazdaság intézményrendszerét említjük, amelynek kiépülése már a reformkorban elindult (pl. 1840: törvény a szabad gyáralapításról, váltótörvény, csődtörvény), a neoabszolutizmus idején folytatódott (pl. 1859: iparszabadságot kimondó rendelet, 1864: pesti tőzsde megalapítása), és a kiegyezés után tulajdonképpen a császári pátensekkel addig is működtetett szisztéma törvénybe foglalása, és persze kiegészítése következett (pl. 1872: ipartörvény, 1875: kereskedelmi törvény). Ezen intézkedések és intézmények léte elősegítette a feudális gazdasági elemek felszámolását, s egy merőben új, a személyes teljesítményre és a vagyoni differenciálódásra, a tulajdon és vállalkozás szabadságára alapozott gazdasági kultúrát teremtett. Immár bárkinek lehetősége volt vállalkozást indítani vagy ingatlantulajdont vásárolni minden korábbi kötöttségtől mentesen.⁸ Ráadásul míg korábban a céh maga határozta meg a gazdasági szereplő teljes mozgásterét az ártól az előállítható, forgalomba hozható termék mennyiségéig, most az üzleti aktorok a törvényes keretek között szabad kezet kaptak és versenyre lettek szorítva, a siker fokmérőjévé pedig az anyagi haszon vált. Ebben a versenyben – gazdasági elitről lévén szó – kétségtelenül sikeresen álltak helyt az itt kiemelt csoport tagjai, tehát a személyes teljesítmény és a tulajdon „szentsége” minden bizonnyal nagy hangsúlyt kapott mentalitásukban.⁹

Másfelől az új gazdasági feltételek mellett a kiegyezést követően a politikai és polgári jogegyenlőség garanciáinak a kiépítésére is sor került Magyarországon (bár nem teljes körűen). A régi-új választójogi törvény (1874: XXXIII. tc.) értelmében – ha másként nem, jövedelmüknél fogva – e gazdasági elit tagjai választók és választhatók is lettek vagy maradtak, a virilizmus intézménye pedig – mely a törvényhatóságok polgári alapokra helyezését tűzte ki célul – újabb lehetőséget jelentett számukra a társadalmi eredettől független közéleti szereplésre. Gazdasági és politikai téren tehát a gazdasági elit az új világ minden előnyét élvezte és kihasználhatta. Nem sújtotta

⁸ A kötöttségek alatt érthetjük például a vállalkozások korábbi uralkodói engedélyhez kötöttségét, amit felváltott a rendelet vagy törvény által adott keretek közötti vállalkozási szabadság. De gondolhatunk a tulajdonszerzés terén meglevő korábbi korlátozásokra, a zsidókra nézve például a városokba való szabad költözés (kivéve bányavárosokat) és tulajdonszerzés lehetőségét teremtette meg az 1840. évi XXIX. tc. Ugyanebből a szempontból volt nagy jelentősége az 1853–54-es örökváltságnak is, amivel a parasztság jutott személyes földtulajdonhoz.

⁹ Vö. esettanulmányként: Bácskai 2001.

őket a jogkiterjesztés gyakorlata (szemben például a privilegizált helyzetét elvesztő nemességgel),¹⁰ eleve minden személyes jogot és szabadságot megkaptak az új gazdasági és politikai berendezkedés kiépítésekor, egyenesen annak „haszonélvezőiként” tekinthetünk rájuk. Erre az alaphelyzetre azonban ráakódott bizonyos rendies örökségek, amelyek jelentősen átrajzolták, átszínezték az eddig sugallt, minden tekintetben pozitívnak mutatózó és világos társadalmi helyzetet.

A 19. századi magyarországi kapitalizmus vonatkozásában számos ilyen rendies örökséget sorakoztatott fel Leopold Lajos 1917-ben, s ezek alapján az itt berendezkedő gazdasági rendszert „színlelt” kapitalizmusnak nevezte el.¹¹ Rámutatott arra, hogy bár hazánkban is kapitalizmus van, nem ugyanazt a gazdasági kultúrát hordozza, mint tőlünk nyugatabbra. Hiányolta többek között a valódi versenyt az üzleti szereplők között, és sokallta az állam jelenlétét a gazdaságban. E jelenségek gyökerét pedig a kapitalizmus átvett jellegével, nem szerves fejlődésével magyarázta. A magyar kapitalizmus „mássága” valóban megragadható az állami ipartámogatás mértékében,¹² az üzemméreték hazai alakulásában vagy a gépesítés elterjedtségében.¹³ S a sajátosságok közé tartozik az is, hogy a magyar kapitalizmus működésének integráns része maradt a felekezeti és/vagy családi közösség.¹⁴ A tágabb felekezeti és a szűkebb családi hálózatokat a bizalom forrásaként használták, amelyekből üzleti együttműködések, kapcsolatok, információk, vállalkozások, pozíciók stb. származtak. A pontos működési mechanizmus feltárása még a jövő tudományos feladata lesz, miként az is, hogy mennyiben lehetett ez más, mint a Nyugat-Európában megfigyelhető (időbeli, működésbeli eltérések), de annyi már az eddigi eredmények alapján is látható, hogy a 19. századi, magyarországi kapitalizmus működésének legfontosabb tényezője a felekezeti és családi hálózatok világa volt, amelyek tehát szükségszerűen befolyásolták a kapitalizmus individualista teljesítményeszményét.

10 Vö. Péter (1989) 1998.

11 Leopold (1917) 1988.

12 A magyar állam hangsúlyosabb gazdasági szerepvállalását a korabeli osztrák vállalkozók is szóvá tették, hangsúlyozva az emiatt elszenvedett (vélt vagy valós) hátrányaikat. Vö. pl. *Die Industrie. Organ für die Interessen der österreichischen Industrie* 1899. november 25. 1; 1907. július 13. 2; 1908. január 11. 3.

13 Katus 1978: 353; Kövér 2002: 328–348. (*Ötven éviás. Iparvállalati toplisták Magyarországon a 20. század első felében.*)

14 Vö. Kövér 2002: 31–46, 47–52, 53–61, 62–73, 74–79; Halmos 2008; Klement 2007. Családi vállalkozások természetesen a nyugatabbra levő gazdaságokban is működtek, az egyik legújabb esettanulmány egyenesen európai modellként mutat be három családot és vállalkozásaikat: James 2006.

„Minden kultúrfejlődésnek [...] olyan az osztálytársadalma, amilyen volt a rendisége”, írta Hajnal István 1942-ben *Az osztálytársadalom* című tanulmányában. Az üzleti életben megfigyelhető felekezeti, családi együttműködések rendszere nem állt messze attól a jelenségtől, amelyet a Hajnal-idézet alapján, Tóth Zoltán a 19. századi magyar társadalomról szólva a „hierarchiában gondolkodással” és a „különbségek erkölcsileg minősített közösségekből származtatásával” írt le.¹⁵ A társadalmi különbségek ebben a világban nagyon fontosak voltak, és mindig egy adott közösséghez tartozásból következtek, nem pedig a személyes érdemeiből. Éppen ezért lehetett a közösséghez tartozás a gazdasági kapcsolatok alapja. Ebből az erkölcsi tartalmú különbségtételezésből származott a zsidó felekezetűek megítélése, és éppen emiatt volt másodlagos, hogy 1867 óta személyükben a kereszényekkel megegyező politikai és polgári jogok illették meg őket.¹⁶ (A felekezeti egyenlőséget majd csak az 1890-es évek egyházi jogi vitái és törvényei hozzák el az izraelita válásúaknak.) A hierarchiában gondolkodás a foglalkozások „presztízisében” is tetten érhető volt, így lett a kereskedelem lenézett foglalkozásként a „magyar alkathoz” nem illő tevékenység,¹⁷ s emiatt mutatkozott meg a gazdasági foglalkozások közötti presztízskülönbség a rekrutációban is: a bankárok között mindig nagyobb arányban voltak jelen az államhivatalnok vagy földbirtokos apával bírók, mint a kereskedők között.¹⁸

Rendies gyökerű volt a „polgárság” megítélése is. A reformkorban a polgárságot mint közösséget idegen eredetűnek, gyengének, a központi hatalom által befolyásoltnak tartotta az országgyűlési nemesség, s elsősorban bizalmatlanság volt vele szemben megfigyelhető. Ez tükröződik a „városi kérdés” korabeli tárgyalásain, s ugyanez a kép köszön vissza a 19. század második felének történeti emlékezetében is.¹⁹ Függetlenül attól, hogy milyen fokú kontinuitás létezett régi (rendi) és új (modern) polgár között,²⁰ a régiről folytatott beszédmód bizonyos mértékig szükségszerűen áthagyományozódott az újra, s ugyanígy hangsúlyozták utóbbi idegen voltát vagy „gyengeségét”.²¹

A gazdasági elit szociális helyzetét meghatározta tehát egyfelől az új gazdasági rendszerből adódó piaci versenyre, személyes eredményekre épülő

15 Tóth 1991: 123.

16 Tóth 1991: 116–123.

17 Leopold (1912) 1987. Vö. még Pach 1982.

18 Lengyel 1989: 103–104.

19 Czoch 2009: 55–68; 185–197.

20 Vö. Ungár 1942; Bácskai 2006.

21 A 19. század végi megítélés (Czoch 2009: 185–197) tükröződik a két világháború közötti írásokban (pl. Weis 1930) és az 1945 utániakban egyaránt (pl. Hanák 1997).

teljesítményelv, másfelől viszont a személyes teljesítmények nem lehettek függetlenek a felekezeti, családi hálózatoktól. Az új politikai rendszerből következett a jogegyenlőség, a virilizmus, a választójog és választhatóság lehetősége, ugyanakkor a gazdasági elittag egyéni társadalmi helyzete nem volt levezethető az osztályhelyzetéből, befolyásolta azt többek között „felekezeti etnikuma” és foglalkozásának presztízse is. Polgári individualizmus és erős felekezeti, családi kötődések egyszerre érvényesültek; az üzleti sikerekből, gazdasági befolyásból eredő gazdasági elittagság önmagában még nem definiálta az illető társadalmi státusát és presztízst.

A gazdasági elitről (vagy annak egy-egy részéről) rendelkezésünkre állnak átfogó történeti vizsgálatok is a számos esettanulmány mellett, s különböző elnevezések alatt létezik egy történeti diskurzus a nagypolgárságról, nagyburzsoáziáról, pénzarisztokráciáról – tulajdonképpen a magángazdasági elitről is. Ez a beszédmód jellemzően keveredik a zsidóságról szóló történeti diskurzussal, éppen azért, mert Keleti Károlytól Szeffő Gyulán át Erdei Ferencig vagy Hanák Péterig e csoport legáltalánosabban kiemelt sajátossága éppen az etnikailag idegen jellege, zsidó túlsúlya volt, s hogy karrierjük során Bécs felé tartottak.²² Ez az immár jó másfél évszázados történeti toposz mára azért finomodott jó néhány ponton. Tudjuk például a reformkori pesti nagykereskedőkről, hogy kétharmaduk magyarországi születésű volt, vagyis nem az országon kívülről érkezett, s a reformkorban előre haladva a zsidó felekezetűek aránya csökkent a 19. század közepén.²³ A zsidó felekezetűek gazdasági számarányának újbóli növekedése feltehetően az 1860–70-es évektől indult el, bár a reformkorihoz hasonló, számszerű vizsgálatot csak a két világháború közötti korszakra nézve végeztek. Ezen részvizsgálat szerint a 20. századi multipozicionális elitről – amely tehát tartalmazott gazdaságpolitikai elitet és magángazdasági elitet is, de egyben az elit elitjét is jelentette – sem lehetett összességében egyharmadnál nagyobb zsidó felekezeti arányt kimutatni.²⁴ Minden vizsgálat megerősítette, hogy a zsidó felekezetűek (és kikerestelkedettek) magángazdasági jelenléte a 19–20. században, főleg annak felső szegmenseiben, egyértelműen meghaladta az összlakosságon belüli kb. 6%-os arányukat, de e részvétel mértéke időben nem volt állandó, és gazdasági területek (bankszféra, kereskedelem, gyárpar, munkáltatói szervezetek) szerint is eltérően jelentkezett.

22 Vö. Keleti 1871; Szeffő 1920; Erdei 1980; Hanák 1997.

23 Bácskai 1989: 14–23.

24 Lengyel 1993: 39–49. A legnagyobb arány a vállalati elit részmintájában 45% körül érte el a maximumot.

A csoportra vonatkozó vizsgálatok tanúsága szerint fontos sajátossága volt továbbá a hazai gazdasági elitnek, hogy határozottan nyitottnak mutatkozott a politikai elit és az értelmiség felé, miközben elzárkózott az alsóbb társadalmi csoportok elől. Az európai átlagot is meghaladóan magas iskolai végzettség jellemezte a 19–20. századi gazdasági elitet Magyarországon, amely időben előre haladva csak erősödött, megtartva a jogvégzettség túlsúlyát.²⁵ A történeti munkák rámutattak arra is, hogy elsősorban a presztízshátránnyal érkezők – például zsidó felekezetűek és/vagy kereskedelmi tevékenységet folytatók – esetében volt tetten érhető integrációs törekvés, vagyis a „többségi társadalomhoz” illeszkedés szándéka, például beházasodás, nemesítés, szabadkőművesi tagság, közéleti, társadalmi tevékenység stb. révén, de ez sem mondható általánosnak.

A gazdasági elit szociális karakterének fenti áttekintése, kiegészítve az eddigi vizsgálatok eredményeivel, érzékeltette e társadalmi helyzet összetettségét, amely a gazdasági és társadalmi változásokból következett. A gazdasági változások eredményeként a feudális gazdasági intézményeket és mentalitást felváltották a kapitalista gazdasági keretek és az ehhez társuló piaci működés követelményei. A társadalmi átalakulás pedig együtt járt a rendi jogok és viszonyok eltűnésével és a polgári jogrend és társadalom kiépülésével. Mind a gazdasági, mind a társadalmi átalakulás ugyanakkor lassú folyamatként a régi és az új világ elemeinek keveredését hozta magával, s mindez eltérően hathatott a gazdasági eliten belüli szereplőkre is. Egy arisztokrata nagybirtokos főrend például arisztokrata maradt akkor is, ha mondjuk a vagyona egy részét elvesztette, társadalmi kapcsolatait, Nemzeti Kaszinóbeli tagságát így is megtarthatta, bár az új világ következményeként a főrendiházi tagságától talán már meg kellett válnia a főrendi ház reformja után (lásd az 1885. évi VII. törvényt). Egy vagyonos, nemesített ipari vállalkozó, akinek az apja talán még ingatlanulajdonnal sem rendelkezhetett, az új világban választójogot nyert, virilisként akár törvényhatósága tagjává is válhatott, vagyona vetekedhetett egy arisztokrataéval, társadalmi helyzete mégsem lehetett azonos vele. Adottságok, lehetőségek és korlátok egyszerre érvényesültek, s ezek határozták meg a gazdasági szereplők identitását, énképét, s ezen belül is a nemzeti kötődésüket, a nemzeti identitásukat.

A NEMZETI IDENTITÁS VIZSGÁLATÁNAK LEHETŐSÉGEIRŐL

A társadalmi helyzet fenti hangsúlyozása egyben egy megelőlegezett állásfoglalás volt azon identitáskonceptiók mellett, amelyek az identitást – s így a nemzeti, etnikai identitást is – a szociális kontextus által meghatározott, vagyis az egyén társadalmi kapcsolataitól (vonatkozási csoport, kollektív szimbólumok) függő és időben változékony, tehát nem feltétlenül állandó énképzetként fogják fel.²⁶ Nem gondolom, hogy a nemzeti identitás önmagában közvetlenül vizsgálható lenne, vagyis leválaszthatóan megmutatná magát az egyén összes többi identitáselemétől elkülönülve. Egy személy több identitás összességéből áll elő, amelyek időben változó karakterűek, s leginkább narratív szinten léteznek.²⁷ Ezt mutatja pusztán az is, ahogy a gazdasági elit tagjai önmaguk státusát megnevezték. Egy 19. századi vállalkozó leginkább földbirtokosnak, nagykereskedőnek, gyártulajdonosnak, gyárosnak, bankárnak, országgyűlési képviselőnek, háztulajdonosnak, vegyész doktornak, ügyvédnek, magánzónak stb. aposztrofálta magát, s ezek közül akár többet is használhatott. A státusmegnevezés mindig attól függött, hogy éppen milyen minőségében volt jelen (vagy kívánta magát megjeleníteni) egy adott helyzetben.²⁸ A vállalkozó, nagypolgár, gazdasági elit fogalma tudományos konstrukció. Hasznos, mert viszonylag pontosan körvonalazhatóvá tesz egy-egy gazdasági, társadalmi csoportot, amely ugyanakkor az adott korban nem viselkedett egységes csoportként, sem vállalkozónak, sem nagypolgárságnak, sem gazdasági elitnek nem nevezte önmagát.

Az énkép alakulásáról legkézenfekvőbbben a személyes narratív források árulkodhatnak, de a gazdasági szereplők jellemzően nem írtak naplót,²⁹ legfeljebb szűkszavú kalendáriumot, s ha nem voltak közéleti szereplők, ezek sem feltétlenül kerültek be közgyűjteményekbe. Ha az egyén közvetlenül mint „én” ritkábban is „beszél”, bizonyos csoportok tagjaként időről időre megszólal.³⁰ S ha nem is közvetlenül a nemzeti kötődés, identitás

26 A szociológiai, szociálpszichológiai identitásra vonatkozó vizsgálatok és felfogások tudás-szociológiai áttekintését lásd Gleason 1983.

27 Kovács 2004.

28 Az énreprezentációk változását akár egyetlen forrástípuson belül is meg lehet ragadni, tanulságos például a *Budapesti cím- és lakjegyzék* évenkénti köteteiben összehasonlítani ugyanazon személy státusának megnevezését.

29 Az egyik legizgalmasabb kivétel – bár nem napló – Krausz Simon önéletírása. Krausz (1937) 1991.

30 Brubaker – Cooper 2000. A tanulmány az identitást „helyettesítő” fogalmakként beszél 1) identifikáció-kategorizáció, 2) önértelmezés és társadalmi helyzet 3) közösség, kapcsolatok, közösséghez tartozás jelenségeinek vizsgálatáról. Ezen alternatívák mentén elindulva

a megszólalás tárgya, közvetetten így is „beszélhetnek” róla. Ezeknek a diskurzusoknak a feltárása vezethet közelebb a gazdasági elit nemzeti identitásának kérdéséhez. Természetesen sokféle csoportot és sokféle beszédhelyzetet lehet és kell vizsgálat alá vonni, a következőkben így csak néhány lehetséges csoport néhány lehetséges narrációját szeretném bemutatni mint vizsgálati terepet. A gazdasági elit heterogenitása és saját kutatásaim aktuális fókuszpontja miatt a gazdasági eliten belül elsősorban az ipari-kereskedelmi vállalkozók csoportján szeretném érzékeltetni e megközelítés néhány lehetséges útját a továbbiakban, s a tanulmány zárásaként majd az ezekből levonható következtetéseket összegezni.

Az ipari-kereskedelmi nagyvállalkozók csoporttá válása egyébként is tetten érhető a 19. század harmadik harmadában, amikor az agrárválságból eredő problémák nyomán mind élesebben, két ellentétes oldal érdekeinek nevében beszéltek az agráriusok és a merkantilok.³¹ A 19–20. század fordulójára ez a folyamat a Gyáripárosok Országos Szövetségének (GyOSz) 1902-es megalakulásához vezetett. A GyOSz-szal öltött tulajdonképpen először alakot a magángazdasági elit ipari-kereskedelmi érdekképviselője, bár az érdekképviselőnek, csoportok alakulásának voltak előzményei. A reformkori gyökerű és 1867-ben újjáalakuló Országos Iparegyesület nem a gyáriparra fókuszált, hanem minden iparos érdekét kívánta képviselni, s a magyar iparostársadalom túlnyomó többségét a kisipar tette ki.³² Korábban is léteztek természetesen szakmai, iparági alapon szerveződő „civil” fórumok – mint például a Malomegyesület vagy a Textilgyártók Egyesülete –, de ezek elkülönülten működtek, és próbálták az adott ágazat érdekeit képviselni, illetve szereplőit összefogni.³³ (Ezek a szakmai szervezetek a GyOSz-ban is tovább éltek külön szakmai bizottságok formájában.) A gazdasági szerveződés harmadik formáját pedig a területi alapon szerveződő kereskedelmi és iparkamarák hálózata jelentette, mely 1850-től folyamatosan létezett (s létezik napjainkban is). Mivel a központi kormányzat hozta létre a kamarákat a neoabszolútizmus idején, érdekképviselői erejük a kiegyezés után sem igazán volt. Jóllehet a kamara egy adott régióban minden kereskedelmi és ipari tevékenységet

jelen írás a csoporthoz tartozást, csoportképződést, illetve e csoportok megnyilatkozásain vagy a róluk való megnyilatkozásokon keresztül a nemzetről való gondolkodást keresi. Nem pusztán „mi–ők” szembeállítások tehát a vizsgálat lehetséges tárgyai.

31 Nem az agrár–merkantil ellentét volt új jelenség, hanem az a vehemencia, amely korábban nem jellemezte a megszólalókat.

32 Gelléri 1912.

33 Az összefogás sem mindig sikerült, a Malomegyesület például az 1880-as években Fővárosi és Vidéki Malomegyesületre szakadt szét.

átfogott, s vezetőségében a terület meghatározó üzleti szereplői vettek részt, tevékenysége leginkább a véleménynyilvánításra és adatgyűjtésre korlátozódott.³⁴ Ha nem is érdekképviseleti szervezetként tehát, de bizonyos iparos és kereskedői körök véleményének artikulálójaként tekinthetünk a kamarák éves jelentéseire is.

Tagadhatatlanul a GyOSz volt ugyanakkor az első szervezet, amelyben a magyar merkantil körök civil alapon felálló, s tényleges érdekképviselőre törekvő szervezete jött létre.³⁵ Még akkor is igaz ez, ha valószínűsíthető, hogy az osztrák *Zentralverband für österreichische Industrielle* néhány évvel korábbi (1896-os) megalakulása is mintául szolgálhatott a GyOSz-nak. Láthatóan a századfordulóra jutottak odáig a gyáriparosok Magyarországon, hogy csoportként kezdték tekinteni magukra, s mások is őrájuk. Utóbbit jelzi az is, hogy az 1902-ben megalakult GyOSz frissen megválasztott elnökét, Chorin Ferencet – több évtizedes országgyűlési képviselőség után – éppen 1903. január 1-jén nevezte ki az uralkodó élethossziglani főrendiházi taggá.³⁶

A merkantilok nemzetről alkotott véleményének, nemzeti kötődésének egyik lehetséges vizsgálati terepe az ilyen érdekképviseleti vagy véleménynyilvánító fórumok megnyilatkozásai. Ezen belül is például az a beszédmód, ahogyan az állam gazdaságpolitikai törekvéseiről szóltak. A kiegyezés utáni eufórikus nemzetállami építkezéssel állam és nemzet egy fogalom lett, az állami gazdaságpolitika egyben nemzeti gazdaságpolitika is volt. A kamarai jelentések 1867 után és a GyOSz éves jelentései 1902-es megalakulása után egyaránt hasonló hangvételben: mindig egyetértő, esetleg óvatosan kritikus hangnemben szóltak a kormányzat gazdasági ténykedéséről. Az elért eredmények értékelése mellett természetesen mindig kitértek az egyes ágazatok számára kedvezőtlen fejleményekre – mint például az őrlési forgalom 1900-as eltörlésére, a szeszkontingens alakulására, vasúti tarifák emelkedésére –, a kormányzatot pedig kedvezőbb intézkedések meghozatalára ösztönözték, de soha nem erőszakosan. A budapesti kamarai jelentések például nem kérdőjelezték meg, vagy csak a kormányzati retorikának megfelelő mértékben, a gazdasági kiegyezéseket illetve a Monarchia gazdasági közösségét.³⁷ A GyOSz hivatalos lapjának elemzése arra is rámutatott, hogy még a liberális piaci alapelvek megkérdőjelezése sem fordította el a kormányzat támogatásától a GyOSz-t a két világháború

34 A magyarországi kereskedelmi és iparkamarákra lásd Strausz – Zachar 2008.

35 A bankszektor hasonló érdekvédelmi szervezete majd csak a világháború után, 1919-ben alakult meg Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete (TéBE) néven.

36 *Sturm-féle országgyűlési almanach 1905–1910*: 148–150.

37 Klement 2008.

között.³⁸ A központi gazdaságpolitika gazdasági szervezetek szintjén megfogalmazódó igenlése szorosan összefüggött azzal a nem mellékes körülménnyel is, hogy a kapitalista gazdaság működése Magyarországon jelentékeny állami befolyás alatt állt, megrendelések, ipartámogatások stb. formájában.

Az állam „nemzeti” gazdaságpolitikájának megkérdőjelezésére ennek megfelelően nem volt mód: a merkantilok nem lehettek „nemzetiebbek” az államnál, de versenyre kelhettek e tekintetben másokkal. Vizsgálható tehát az érdekképviselési és véleménynyilvánító fórumok beszédmódja aszerint is, hogy milyen más csoportokkal szemben és hogyan használták a nemzet fogalmát. Szorgalmasan hivatkoztak például a merkantilok a nemzeti érdekekre, ha osztrák, cseh, más monarchiabeli vagy Monarchián kívüli gazdasági szereplőkkel szemben törekedtek az érdekeik védelmére. Ez nem is lehet meglepő. Viszont hasonló vehemenciával igyekeztek igazolni a nemzeti gazdaság építésében játszott szerepüket akár a magyarországi gazdákkal (agráriusokkal) szemben is. Erre példa az őrlési forgalom körüli vita. Az őrlési forgalom keretében – amelyet 1885-ben rendeleti úton vezettek be a Monarchia mindkét felén – vámmentesen lehetett gabonát behozni, feltéve, hogy az abból készült liszt exportra került. E lehetőség alapján a magyar malomipar, s különösen a fővárosi, egyébként is exportra termelő nagymalmok úgy vélték, hogy esélyt kaptak európai piacaik megtartására a mindjobban növekvő lisztvámok ellenére is. A Monarchia másik felének malmai ugyanakkor nem tudták úgy kamatoztatni az őrlési forgalom adta lehetőségeket, mint a magyar (elsősorban fővárosi) malmok, így az osztrák malomiparosok egyértelműen nem szerették az őrlési forgalmat, csupán a magyar malmok további előnyeként értékelték. Nem szívelelték viszont a magyar gazdák sem, mert úgy vélték, hogy az őrlési forgalommal vámmentesen behozott gabona lenyomja az országon belüli gabonaárakat. A vita érveinek és elemeinek részletes bemutatását most mellőzve csupán arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a magyar malomipar érdekeinek védelmében – valójában elsősorban a fővárosi malmok érdekében – a magyarországi merkantilok hogyan állították a nemzet érdekeire hivatkozva velük ellentétes, közös oldalra az osztrák malomipart és a magyar gazdákat. Természetesen az agrárius oldal sem mellőzte a nemzeti érveket, így végül mindkét fél a nemzet érdekeire hivatkozva védte a saját álláspontját.³⁹

³⁸ Kovács 1989.

³⁹ Vö. pl. Bosányi Endre és Baross Károly 1894-es pengeváltását a kérdésben: Bosányi 1894; Baross 1894. A történet vége az lett, hogy az őrlési forgalmat előbb 1896-ban korlátozták, majd 1900-ban végképp eltörölték.

A nemzeti jelszó nemcsak egy iparág érdekében, de személyes érdemek kiemelésekor is hivatkozási pontként szolgált, amelyet az iparos-kereskedő magángazdasági elit alkalmazott magára, vagy mások rájuk. Utóbbira példa, egy következő lehetséges diskurzusmezőként, a nemesítő oklevelek indoklása. Itt tehát már nem egy csoport megnyilatkozásán keresztül közelíthetünk a tárgyhoz, hanem a nemesített vállalkozók csoportjának társadalmi reprezentálásán át. Ezekben a nemesítési indoklásokban visszatérő fordulatnak számított az ország fejlődéséhez való hozzájárulás akár gyáráépítés, birtokok üzemeltetése, akár munkaadói minőségük révén. Krausz Mayer szeszgyáros, malomtulajdonos 1882-es nemesítésekor például így szólt az indoklás:

„Magyarországunk iparának előnyére számos gyárt létesített s jelesül Budapesten nagyobbszerű szesz és sajtó élesztőgyárt, Angyalföldön maláta gyárt, s ezen felül egy évenként 400000 métermázsza búza megőrlésére képes gőzmalmot állított fel, tekintetbe vevén továbbá azt, hogy nagyobb kiterjedésű birtokain okszerű gazdálkodást hozván be, a mezőgazdaság emelése körül is kiváló szolgálatokat tett, ipartelepein és birtokai mintegy 1600 embernek nyújt keresetet és jeles magaviseleténél fogva is köztiszteletben álló egyénnek jellemeztetik.”⁴⁰

A nemesítések indoklásai a reformkor „haza és haladás” jellegét idézték. A maga boldogulásáért dolgozó vállalkozó, üzletember egyben a haza épülését is szolgálja, éppen ezért méltó a kitüntetésre. A nemesített vállalkozók címerei is jellemzően a szorgalmat, munkálkodást sugallták. Az említett megyeri Krausz családeban például az erőt és kitartást jelképező oroszlán mellett a munkát megjelenítő búzaköteg és fogaskerekek voltak láthatóak. A nemesítés ennek megfelelően a társadalmi presztízs mellett a nemzeti elkötelezettség jelképeként is szolgált.

Munka és nemzeti elkötelezettség ehhez hasonlóan összeforrvá jelent meg az országos kiállításokon vagy a világkiállításokon való elsősorban gyár-iparos részvételekben, s ugyanígy a századvég millenniumi rendezvényein. Ezeknek a seregszemléknek a vizsgálata is egy lehetséges terep a nemzeti identitás elemeinek keresésében: az ország képviselete a világ előtt, illetve a saját iparág és eredményeinek reprezentálása a nemzet előtt. Ugyanígy a gazdasági kiegyezések megújítása alkalmából jó tízévente fellángoló viták és vélemények is alkalmat adhatnak a nemzeti érdek artikulálási módjainak vizsgálatára akár különböző csoportok (pl. iparkamarák, GyOSz, sajtó, képviselőházi bizottságok) esetében is. Újabb csoportok ragadhatók meg továbbá

40 BFL VII. 2. e. Cg. 1880/123.

a gazdasági eliten belül, ha a társadalmi felelősségvállalás, a mecenatúra vagy akár a közszereplés területén tevékenykedőket különítjük el. S akár a narráció túl is elképzelhető a nemzeti elkötelezettség keresése például a viseletek vagy ingatlanok stílusának vizsgálatán keresztül. Mindezek a dimenziók további lehetséges vizsgálati mezőket jelölnek ki.

AZ IPARI-KERESKEDŐI MAGÁNGAZDASÁGI ELIT NEMZETI IDENTITÁSÁRÓL

Az eddig vizsgált narrációk, illetve korábbi kutatásaim is arra utalnak, hogy az üzleti érdek és a nemzeti identitás, nemzeti elkötelezettség kéz a kézben járó tényezőknek számítottak az ipari-kereskedői magángazdasági elit számára a 19. század végén. A nemzetállam korában, amikor a nemzeti érdek fontos jelszó, lényeges és általános hivatkozási pont, természetes volt, hogy a gazdasági élet szereplői is éltek vele, főleg mivel az állam a gazdasági életben is kikerülhetetlen tényezőt jelentett. Megelőlegezhető tehát, hogy az országhoz tartozás érzése bizonyos fokig mindenképpen jelen volt közöttük, ezt nevezhetjük honpolgári (állampolgári) identitásnak vagy a hungarus tudat továbbélésének, amely már a reformkori pesti nagykereskedők megnyilatkozásaiban is tetten érhető volt. Bácskai Vera prozopográfiájában így foglalja össze a reformkori pesti nagykereskedők állampolgári, citoyen-öntudatát:

„Az ország fellendítését tevékenyen, nagyobb teljesítménnyel előmozdító, gazdaságát adóival gyarapító, a közjót közintézmények létrehozásával, a szociális bajokat jótékonyssággal enyhítő állampolgár öntudata, aki nem kegyet, hanem az országnak tett szolgálataival kiérdemelt jogokat, további lehetőségeket kér.”⁴¹

Ez az öntudat a 19. század végi kereskedőket, gyárosokat is jellemezte, akik földrajzi vagy társadalmi eredettől függetlenül üzleti boldogulásuk érdekében (is) egyértelműen vállalták a Magyarországhoz való tartozást, s a saját eredményeiken keresztül az országért is munkálkodást. A nemzeti identitásnak ez a formája – úgy vélem – a magángazdasági elit ipari-kereskedelmi szereplőire általánosan érvényes volt. Nem mondanak ellent ennek olyan példák sem, mint Haggemacher Henriké, aki Svájcból érkezett, oda is ment vissza feleséget választani, és polgári öntudattal soha nem vágyott magyar nemeségre, kifejezetten elutasította azt, s nem volt semmilyen fokon közszereplő. Vagy említhetném Bischitz Dávidot is, a zsidóságában élete végéig megmaradt

kereskedőt, földbérlőt, aki élete alkonyán Bécsbe költözött és ott is halt meg. Haggemacher malomipari vagy Bischitz kereskedői, nagybérlői tevékenységén keresztül azonban énképüknek része kellett hogy legyen a magyar államhoz tartozás tudata is, hiszen csak így tudtak sikeres gazdasági szereplők lenni.

Az állampolgári öntudat tulajdonképpen megfelel a mandeville-i, smithi vállalkozó énképének, aki a saját boldogulásán keresztül az országa emelkedését is elősegíti.⁴² Néhány esetben azonban nem zárható ki, hogy túllépett a nemzethez tartozás kifejeződése ezen a saját érdek – nemzeti érdek megfelelésen. Erre nyújthat kézenfekvő példát a 1848/49-es szabadságharcban való részvétel mint további lehetséges vizsgálati terület. Itt említhetjük Burchard-Bélaváry Konrád Hengermalom elnök-vezérigazgató esetét, akinek mindkét fivére részt vett a szabadságküzdelmekben, s az sem véletlen, hogy olyan családba nősült (Fuchs család), ahol a vejek révén szintén kimutathatóak 48-as gyökerek (Schulek család). Ő maga a magyar főrendiház tagja lett 1885-ben élethossziglani kinevezéssel, és jó néhány országos civil szervezetben vállalt tagságot, támogatást. Naponta vezetett kalendáriumát mégsem magyarul írta, hanem németül, ami jelzi, hogy nyelvében megőrzött németsege mellett volt magyar érzelmű és kötődésű.⁴³ A gazdasági elit 48-assága minden bizonnyal nem volt fontosabb, nem írhatta felül 1867 szimbolikus elfogadását, s vele az Ausztriával való gazdasági közösség elfogadását, amelyet csak a gazdasági racionalitás keretein belül tekintettek vita tárgyának.

Nyelvi alapon egyébként láthatóan nem lehet megragadni a magángazdasági elit nemzeti identitását, ahogy az arisztokráciáét, de akár a munkásságét sem.⁴⁴ A kiegyezés korában az üzleti élet nyelve a német volt, ami tökéletes közös nyelvnek bizonyult a zsidó vagy a cipszer betelepülők és a zömében német ajkú városi polgárság számára. (A közös nyelv ellenére természetesen semmiképpen nem tekinthető egységes német etnikumúnak a magángazdasági elit.) A németről magyarra váltás fokozatosan és egyenetlenül zajlott, s feltehetően a mindennapi gyakorlat is hátráltatta, hiszen a magyarból egyszerűen hiányoztak a megfelelő fogalmak. Így fordulhatott elő, hogy a Gregersen Gudbrand elleni 1869-es csődeljárás során például magyarul írták össze a lakása berendezését, de németre váltottak a fűrésztelepe összeírásakor.⁴⁵ S ugyanezzel magyarázható, hogy az 1875-ös kereskedelmi törvény (XXXVII.

⁴² Adam Smithnek *A nemzetek gazdagságában*, illetve Bernand Mandeville-nek a *Méhek meséje avagy magánvétek – közhaszon* című munkájában kifejtett vállalkozóképre gondolok.

⁴³ Klement 2005.

⁴⁴ Gyáni 1995.

⁴⁵ Halmos 1987.

tc.) – amely lerakta a dualizmus kori magyar gazdasági berendezkedés jogi alapjait – nem írta elő kötelezően a magyar nyelv használatát sem a könyvelésben (25.§ – bármely élő nyelv használható volt), sem a részvénytársasági közgyűlések nyelvére vonatkozóan (180.§). A részvénytársaságok minden bizonnyal hamarabb tértek át a magyar nyelv használatára, mint a közkereseti cégek, de az 1860-as években még közöttük is könnyen előfordult, hogy az egyik évben magyar, a másikban német volt a közgyűlési jegyzőkönyv nyelve.⁴⁶ A részvénytársasági alapszabályokat pedig az egész korszakban kétnyelvű (magyar–német) változatban adták ki, ami persze a Monarchia kétnyelvűségének is megfelelt, s a nemzetköziséget is jelezhetette. (A cégnevek megnevezésében ritkaságnak számított még a századfordulón is a név francia vagy angol megfelelőjét bejegyeztetni a cégbíróságon, a német megfelelő viszont többnyire bejegyzésre került.) Az üzleti élet nyelvtől ráadásul eltérhetett a magánélet nyelve, amit Burchard Konrád nyelvhasználata is érzékeltetett, s ugyanez igaz volt nem egy magyar nyelven cégvezetett részvénytársaság igazgatójára. A végrendeletek még a századfordulón is gyakran németül kerültek lejegyzésre. Tulajdonképpen csak a magángazdasági elit második generációjáról mondható el biztosan, hogy a nyelvváltás befejeződött, s ez a jelenség egyaránt megragadható zsidó és keresztény, külföldi vagy hazai származású, eredetileg idegen ajkú családok esetében is.

* * *

A kiegyezés után kiépülő magyar nemzetállamiság és vele a nemzeti eszme nivelláló ereje gyengébb volt a 19. századi Magyarországon, mint a továbbélő rendies gyökerek, például a felekezeti közösséghez tartozás. Az egész társadalmat, a gazdasági elitet is áthatották a rendi világból származó megosztottságok, a felekezeti és családi meghatározottságok. Mindennek két fontos következménye volt a nemzeti kötődésre nézve. Egyfelől a „hozott” társadalmi presztízs miatt nem egyforma intenzitással keresték a gazdasági elit tagjai a társadalmi beilleszkedést, s így a nemzethez tartozás gondolata sem egyformán „hatotta át” őket. Valamennyiükben vitathatatlanul közös volt a honpolgári identitás, s ezen keresztül a Magyarországért (is) munkálkodás gondolata, de mindennek háttérében ott állt a vágyott üzleti siker, ami illeszkedett egy bizonyos fokú modernitáseszmehez, a vállalkozói újítás értelmében. A nemzeti identitást is magukban hordozó jelenségek (országgyűlési képviselőség, magyar nemesi cím, díszmagyar viselet, földbirtok és vadászat

stb.) egyben presztízsnövelő tényezők is voltak, ami egy magángazdasági szereplő esetében egyet jelentett az üzleti eredményesség javításával. Ezekre a társadalmi presztízst növelő jegyekre ugyanakkor a gazdasági elit tagjainak nem egyformán volt szükségük. Mindent összevetve leszögezhető, hogy nehezen elválaszthatóak a presztízsszemponatok az üzleti szempontoktól vagy a nemzeti elkötelezettség megélésétől.

Másfelől mivel a felekezeti és családi hálózatok jelentősége meghaladta a nemzeti közösséghez tartozás erejét, s bár a nemzeti eszme tagadhatatlanul üzleti előnyt és társadalmi presztízst is adó jelszó volt, nem biztosított olyan előnyt, mint a helyi közösséghez tartozás. A gazdasági elit, de főleg a magángazdasági elit számára a 19. században még mindenképpen közvetlenebbül megélt identitást jelentett a város és a helyi közösség, amelyben éltek, mint a nemzet. Ezért is maradhatott a nemzeti identitás még egy távoli identitás-elem, ahhoz képest, amit a felekezeti közösséghez tartozás vagy akár a városi identitás jelentett.

A nemzeti identitás kérdésében az I. világháború utáni helyzet, illetve a 20. század lényeges változást hozott. A folyamat háttérben természetesen ott volt a gazdasági elitben is végbemenő generációváltás a 20. század elején. A 19. század közepén vagy harmadik harmadában indult alapítók után következő „örökösök” nemzedéke már egy még inkább iskolázott, nyelvében pedig immár egyértelműen magyar üzleti szereplő volt. Nekik általában fontosabbá vált a nemesi cím és – ambícióiknak megfelelően akár – a közszereplés is, s a felekezeti közösség ereje sem volt már olyan meghatározó ekkor – ezt mutatják a gyakori felekezetváltások is. Mindezeket a változásokat tovább színezte az 1919-es államosítások élménye – vagyis hogy erős államra van szükség egy ilyen fordulat elkerülése érdekében –, majd az 1920-as békeszerződés és annak gazdasági következményei. Az új határok közé szorított országban megváltoztak a gazdasági feltételek, sőt esetenként jelentős anyagi veszteségeket is elszenvedtek ebből következően a gazdasági élet szereplői. Mindezek a tényezők és a „csonka ország” közhangulatának változása is feltétlenül hatott a gazdasági elit nemzeti identitástudatára. A két világháború közötti időszak éppen ezért már egy másik vizsgálati korszakot jelent a kérdésben, s csupán ebből a 20. századi perspektívából válhat érthetővé például az is, hogy a német megszállás után családjának szabadságát vagyona feláldozásával elérő Chorin Ferenc miért támogatta amerikai emigrációjából még évtizedekig a numerus clausus és a zsidótörvények Magyarországnak volt kormányzóját, Horthy Miklóst portugáliai emigrációjában.

FORRÁSOK

- Budapest Főváros Levéltára (BFL) Cégbíróság, VII. 2. e.
 Krausz Mayer és fia Cg. 1880/123.
 Pannonia Gőzmalom Rt. Cg. 845/1876.
 Die Industrie. Organ für die Interessen der österreichischen Industrie.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bácskai Vera 1989: *A vállalkozók előfutárai*. Budapest.
 Bácskai Vera 2001: „Csak saját erőmre és teljesítményemre utalva.” A „self-made manek” világa. *Aetas* 3–4. 159–181.
 Bácskai Vera 2006: A régi polgárságról. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon*. Budapest, 15–37.
 Baross Károly 1894: *A román búza és a malmok*. Budapest.
 Bosányi Endre 1894: *A „malom-kérdés”*. Budapest.
 Brubaker, Rogers – Cooper, Frederick 2000: Beyond „identity”. *Theory and Society* 29. 1–47.
 Cieger András 2008: *Lónyay Menyhért 1822–1884*. Budapest.
 Czoch Gábor 2009: *„A városok szíverei”. Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról*. Pozsony.
 Erdei Ferenc 1980: A magyar társadalom a két világháború között. In: *Erdei Ferenc Összegyűjtött Művei. A magyar társadalomról*. Budapest, 301–345.
 Gelléri Mór 1912: *Hetven év a magyar ipar történetéből és az Országos Iparegyesület működése 1842–1912*. Budapest.
 Gleason, Philip 1983: Identifying Identity: A Semantic History. *The Journal of American History* 4. 910–931.
 Gyáni Gábor 1995: Etnicitás és akkulturáció a századfordulós Budapesten. *Régio* 1–2. 101–113.
 Halmos Károly 1987: Gregersen Gudbrand 1869-es csődpere. In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. (Rendi társadalom – polgári társadalom I.) Salgótarján, 305–320.
 Halmos Károly 2008: *Családi kapitalizmus*. Budapest.
 Hanák Péter 1988: A Kert és a Műhely. Reflexiók a századforduló bécsi és budapesti kultúrájáról. In: Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. (Közös dolgaink.) Budapest, 130–173.
 Hanák Péter 1997: Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. *Történelmi Szemle* 2. 159–177.
 James, Harold 2006: *Family capitalism. Wendels, Haniels, Falcks and the Continental European Model*. Cambridge–London.

- Katus László 1978: Magyarország gazdasági fejlődése (1890–1914) In: Hanák Péter (főszerk): *Magyarország története 1890–1918.* (Magyarország története tíz kötetben 7/1.) Budapest, 263–402.
- Keleti Károly 1871: *Hazánk és népe a közgazdasági és a társadalmi statisztika szempontjából.* Pest.
- Klement Judit 2005: Apák és fiúk gazdasági stratégiái: egy magyar család a 19. és 20. században. *Aetas* 1–2. 69–92.
- Klement Judit 2006: Nagypolgárság a két világháború közötti Magyarországon? Egy társadalmi réteg meghatározásának lehetőségeiről. In: Kövér György (szerk.): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon.* Budapest, 195–232.
- Klement Judit 2007: *A magyar malomipar a századforduló társadalmában.* Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Klement Judit 2008: Az osztrák–magyar gazdasági kiegyezések a magyar iparosok és kereskedők képviselőinek megítélésében. In: Czoch Gábor – Klement Judit – Sonkoly Gábor (szerk.): *Atelier-iskola. Granasztói György tiszteletére.* Budapest, 225–232.
- Kovács Éva 1989: A gyáriparosok sajtója, „melynek olvasóközönsége a magyar közgazdasági élet elitje”, 1900–1944. *Társadalomkutatás* 1. 106–119.
- Kovács Éva 2004: Vakmerő tézisek az identitásról. In: Ferdinéc Csilla (szerk.): *Nemzet a társadalomban.* Budapest, 221–234.
- Kövér György 2002: *A felhalmozás íve.* Budapest.
- Krausz Simon (1937) 1991: *A pénzember. Egy magyar bankár élettörténete.* Budapest.
- Lengyel György 1989: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében.* Budapest.
- Lengyel György 1993: *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között.* (Történeti Elitkutatások.) Budapest.
- Lengyel György 2007: *A magyar gazdasági elit társadalmi összetétele a huszadik század végén.* Budapest.
- Leopold Lajos [1912] 1987: *A presztízs.* Budapest.
- Leopold Lajos [1917] 1988: Színlelt kapitalizmus. *Medvetánc* 2–3. 321–355.
- Pach Zsigmond Pál 1982: Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem. *Történelmi Szemle* 3. 373–403.
- Péter László (1989) 1998: Volt-e magyar társadalom a XIX. században? A jogrend és a civil társadalom képződése. In: Péter László: *Az Elbától keletre.* Budapest, 148–186.
- Strausz Péter – Zachar Péter Krisztián 2008: *Gazdasági és szakmai kamarák Magyarországon és az Európai Unióban.* Budapest.
- Sturm-féle országgyűlési almanach 1905–1910. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól.* Szerk. Fabro Henrik, Ujlaki József. Budapest, 1905.
- Székfű Gyula 1920: *Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest.

- Tóth Zoltán 1991: A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”.
Társadalomtörténeti esszé. *Századvég* 2–3. 75–130.
- Ungár László 1942: Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásának vizsgálatához. *Századok* 7–8. 306–328.
- Weis István 1930: *A mai magyar társadalom*. (A Magyar Szemle könyvei 2.)
Budapest.